

ЮРИДИКО-ФАКТИЧНА РОЛЬ ФІКЦІЙ У РЕГУЛЮВАННІ СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

LEGAL AND ACTUAL ROLE OF FICTIONS IN REGULATION OF FAMILY RELATIONSHIPS

Явор О.А.,

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Автор звертається до доктринальних положень теорії права з метою надання загальної характеристики ролі юридичних фікцій у регулюванні відносин у сімейному праві. Наведено основні критерії для їх класифікації. У статті розкрито головні напрями у дослідженні юридичних фікцій з точки зору потреб практики врегулювання суспільних відносин на сучасному етапі їх розвитку.

Ключові слова: юридичний факт, юридична фікція, сімейні правовідносини, юридична дія, юридична подія, правовий стан.

Автор обращается к доктринальным положениям теории права с целью предоставления общей характеристики роли юридических фикций в регулировании отношений в семейном праве. Приведены основные критерии для их классификации. В статье раскрыты главные направления в исследовании юридических фикций с точки зрения потребностей практики урегулирования общественных отношений на современном этапе их развития.

Ключевые слова: юридический факт, юридическая фикция, семейные правоотношения, юридическое действие, юридическое событие, правовое положение.

The author refers to the provisions of doctrinal law theory to provide general characteristics of role of legal fictions in regulation relationships in family law. There is establishing the basic criteria for their classification. The article discloses the principal directions in the study of the legal fictions in terms of the needs of settlement practices of public relations at the present stage of their development.

Key words: legal fact, legal fictions, family relationship, legal action, legal event, legal position.

Актуальність теми. Питання про роль фікцій у правовому регулюванні суспільних відносин, безумовно, не є новим. Учені-правознавці на проблему фікцій у праві вперше звернули увагу ще в першій половині XIX ст., коли монографічні дослідження цьому феномену присвятили Д. Мейер, Г. Дормідонтов, Г. Мен, К. Бюлов та ін. Вказаний історичний період ознаменував появу наукових досліджень юридичних фікцій, однак несистематизовані знання про них і, тим більше, досвід їх використання на практиці на той момент налічували вже не одне століття.

Вважається, що юридичні фікції використовувалися ще стародавніми римлянами [1, с. 209; 2, с. 99]: вже тоді з позиції фікцій розглядали деякі аспекти регулювання родинно-шлюбних відносин, зокрема порядок встановлення батьківської влади шляхом узаконення дітей від конкубіни, встановлення батьківської влади над сторонньою особою, а також той факт, що дружина юридично розглядалася як дочка стосовно чоловіка (*filiae loco*). У подальшому юридичні фікції були позитивно сприйняті та рецепційовані багатьма європейськими правовими системами.

Така стійкість юридичних фікцій великою мірою пояснюється їх особливою роллю, що знахо-

дить прояв у проблемних ситуаціях, зокрема у разі виникнення протиріччя між реальними потребами правового регулювання і необхідністю подолання зайвого формалізму, в умовах існування нездоланної невідомості, що перешкоджає прийняттю юридично значущого рішення і виникненню відповідних правовідносин. Якщо простежити історію розвитку уявлень про юридичні фікції, то можна зауважити, по-перше, досить широке і різноманітне використання фікцій у різних правових системах, по-друге, очевидність, як мінімум, однієї з причин залучення фікцій у соціальне регулювання за допомогою права – прагнення надати нормативну стійкість тим стосункам, реальність (відповідність реальності) яких викликає сумнів. Ця ситуація виникала, як правило, через необхідність подолати консерватизм законів або через державне свавілля і, зрештою, давала можливість найбільш просто і швидко вирішити юридичні питання.

Як справедливо підкреслюють сучасні дослідники природи юридичних фікцій, сьогодні визначення ролі фікції у правовій сфері не тільки набуває особливої актуальності, але й потребує певного переосмислення [3, р. 1154]. Важливо дотримуватися загальних традицій вітчизняної юриспруденції, але практика висуває нові реалії, ігно-

рувати які неможливо. Зміна напрямів суспільного і державного розвитку диктує необхідність пошуку більш адекватних засобів регулювання та координації суспільних відносин, формування нового погляду на використовуваний у правовому житті інструментарій, який вже апробований практикою і може використовуватися для підвищення ефективності механізму дії права.

У сімейному праві найбільш затребуваною властивістю юридичних фікцій стала їх здатність полегшувати врегулювання будь-яких ситуацій у межах упорядкованих соціальних зв'язків, що особливо актуалізується на сучасному етапі розвитку суспільних відносин – в еру прагнення до визнання четвертого покоління прав людини. Розвиток генетики, медицини, репродуктивних і біотехнологій, зміна уявлення суспільства про моделі сімейних відносин тощо з особливою силою вимагають від права залучення до механізму регулювання суспільних відносин інструментів, які дозволять задовольняти потреби учасників цих відносин в існуванні відповідних моделей належної поведінки. Саме за допомогою юридичних фікцій певні нормативні приписи поширюються на обставини, що під ці правила не підпадають або підпадають не повністю. Фікції прирівнюють один до одного, як правило, ті чи інші соціальні чи біологічні стани, причому відправним моментом такого прирівнювання є міркування не тільки нормотворчої економії, але й, в першу чергу, гуманізму. Адже «часто законодавець не лише фіксує фіктивні ситуації та нормативно їх оформлює, а й сам їх створює, переслідуючи мету упорядкувати динаміку суспільних правовідносин. Пояснюється це тим, що, створюючи фіктивні положення, законодавець, проте, не стає їх першоджерелом: у цьому випадку він лише відстежує реальні життєві потреби, що виражаються у відсутності елементів, необхідних для регулювання відповідних правовідносин, і компенсує таку відсутність за допомогою юридичних фікцій» [4, с. 236].

Метою статті є визначення ролі фікцій у регулюванні сімейних правовідносин на сучасному етапі розвитку суспільства, а також виявлення особливостей встановлення юридичних фактів у тих випадках, коли таке регулювання відбувається не за допомогою класичних норм права, а шляхом використання юридичних фікцій. Досягнення вказаної мети потребує звернення до тих доктринальних положень, які на сьогодні вироблено юридичною наукою.

Виклад основного матеріалу. Аналіз доктринальних праць, присвячених питанню юридичних фікцій, дозволяє сформулювати визнаний доктринально перелік рис юридичних фікцій: а) фікція полягає у конструюванні неіснуючого у дійсності;

б) використанню фікції передують невизначеність; в) є уявною юридичною конструкцією різних ступенів складності; г) може використовуватись у доктрині права, правотворчості, правореалізації; д) використовується з метою заповнення певного сегменту у правовому полі; е) категоричність та неспростовність; ж) обмеженість в обсязі застосування соціально-юридичним контекстом; з) здатність фікцій викликати одна одну; и) зовнішнім проявом є норма-фікція, інститут права; і) існування взаємозв'язку діалектичного розвитку наукової думки і сприйняття фікції у праві; ї) можливість визнання фікцій юридично значущими: неістинні, недостовірні, хибні факти «спрацьовують» лише у конкретних відносинах за наявності певних передумов.

У той же час не можна не визнати: вітчизняна юриспруденція проблемі фікцій у праві приділяє не виправдано мало уваги, здебільшого продовжуючи сповідувати ніби застигли у часі уявлення про природу юридичних фікцій і їх роль у правовому регулюванні [5, с. 282]. Загалом, тенденція теоретичного моделювання юридичних фікцій на понятійному рівні у класичній юридичній літературі визначається низкою моментів. По-перше, всі визначення більшою або меншою мірою прагнуть відобразити зміст і обсяг юридичної фікції. По-друге, значна частина визначень розглядає юридичні фікції лише як особливий технічний прийом оцінки правової дійсності (Е. Барон, Г. Дормідонтов, Р. Ієрінг, С. Муромцев та ін.), тоді як у деяких авторів (зокрема Д. Мейєр, Дюмеріль) цей аспект послідовно не простежується. По-третє, у більшій частині визначень увага акцентується на ролі законодавця. По-четверте, деякі визначення (Дюмеріля, Н. Зверєва) як окремий параметр змісту поняття «фікція» використовують ознаку суперечності дійсності. Це дає змогу виокремлювати фікції серед інших юридичних припущень (суперечити дійсності й не вичерпувати себе лише цим характерно лише для фікцій) [4, с. 237].

У цілому, аналіз юридичної літератури дозволяє назвати такі основні підходи до розкриття природи юридичних фікцій:

1. Юридичні фікції розглядаються суто як засіб юридичної техніки. Прибічники такого підходу стверджують, що фікція використовується як допоміжний засіб задля полегшення юридичного мислення або викладення, «для пов'язування відомих істин чи пошуку нових». На підставі цієї точки зору було обґрунтовано думку про можливість використання фікцій у законодавстві задля полегшення нормативного матеріалу [6, с. 20]. Суто до засобів юридичної техніки відносять фікції В. Бабаєв, В. Баранов і В. Толстік, В. Горшенев, А. Малько і Н. Матузов, вбачаючи в юридичній

фікції особливий прийом, який полягає в тому, що дійсність «підводиться» під певну формулу, яка їй не відповідає або навіть узагалі нічого спільного з нею не має, щоб потім з цієї формули зробити певні висновки.

2. Юридичні фікції набувають характеристику юридичних фактів (А. Венгеров, Г. Гойман-Червонюк, В. Лазарев і С. Ліпень). За такого підходу юридична фікція конструює свідомо неіснуюче положення, що визнається існуючим і має імперативний характер, виконує роль юридичного факту в ситуації невизначеності, закріплене нормою права.

Ми виходимо із того, що наведені підходи не повинні сприйматися дихотомічно й протиставлятися один одному: кожен із них розкриває окремий аспект такого складного явища, як юридична фікція. За своєю формою юридична фікція може набувати характеру прийому юридичної техніки (як на це вказують прибічники першого підходу): саме з точки зору форми юридичні фікції розкриваються як результат використання специфічного техніко-юридичного прийому написання тексту нормативно-правового акта, який опосередковує офіційне визнання певного положення, позбавленого істинності. Але цим аж ніяк не обмежується її роль у правовому регулюванні. Важливо пам'ятати: юридичні фікції наділені тими самими ознаками, через які розкривається природа принципів і норм права: (а) обумовленість суспільними відносинами, спрямованість на захист суспільно визнаних цінностей; (б) загальнообов'язковий характер, що дозволяє виконувати функцію регулювання суспільних відносин; (в) розрахованість на багаторазове застосування. Було б помилкою вважати, що на юридичні фікції покладено завдання простої фіксації певних взаємозв'язків між явищами правової дійсності. Формулювання у вигляді фікції (як, дійсно, прийом нормотворчої техніки) не змінює природи самого припису: фікція вимагає від учасників суспільних відносин певної моделі поведінки. Отже, фікції за своїм внутрішнім змістом мають характер класичних елементів права (принципів і норм права) і виконують регулятивну функцію, вказуючи на належний варіант поведінки або висуваючи більш абстрактну вимогу, спрямовану на захист певних суспільно визнаних цінностей. Специфіка юридичних фікцій проявляється лише у способі їх зовнішнього формулювання.

Такий висновок проливає світло і на другий із представлених підходів – щодо ототожнення юридичних фікцій із юридичними фактами (їх характеристики як одного із різновидів юридичних фактів). Як видається, фікція, як і будь-яка норма права, вказує на ті життєві обставини, за яких настають передбачені нею юридично значущі на-

слідки. У цьому сенсі зберігається актуальність загальнотеоретичного уявлення про них, тобто про юридичні факти як про: 1) життєві обставини – дії та події, наявні або відсутні; 2) прямо або опосередковано визначені гіпотезою норми права; 3) такі, що є підставою для виникнення зміни або припинення відповідних юридичних наслідків. Специфіка фікції проявляється не в характері таких життєвих обставин (вони мають бути реально існуючими), а в особливості тих юридичних наслідків, що настають [7, с. 15–16; 8, с. 44–52; 9, с. 36–43].

Проілюструвати наведений висновок ми можемо, звернувшись до приписів сімейного законодавства України, що мають зовнішню форму юридичних фікцій:

1. Визнання шлюбу недійсним. Так, відповідно до ст. 44 Сімейного кодексу України у разі наявності підстав недійсності шлюбу він визнається таким з дня його державної реєстрації. У такому разі має місце юридична фікція, оскільки в цілях правового регулювання факт, що мав місце у реальному житті (факт реєстрації та існування протягом певного періоду шлюбних відносин), юридично прирівнюється до такого, що не існував. Юридичним фактом у такому разі виступатимуть ті життєві обставини, з якими закон пов'язує недійсність шлюбу.

2. Визнання майна, набутого за час шлюбу, спільною сумісною власністю подружжя (ст. 60 Сімейного кодексу України). Вказана норма є юридичною фікцією, оскільки виходить із того, що кожен із подружжя на рівних умовах виступає співвласником майна, хоча в реальному житті вклад кожного із подружжя до його придбання, як правило, є нерівним. Однак для зручності правового регулювання застосовується вказана фікція: право умовно виходить із рівності такого вкладу. У цьому прикладі видно, що фікція проявляє себе вже на стадії встановлення юридичного факту: для виникнення права спільної сумісної власності у такому разі не потрібно встановлювати життєві обставини, які вказували б на рівність вкладів подружжя у придбання відповідного майна. Юридична фікція спрощує завдання учасника правового регулювання: достатньо встановити, що а) особи перебувають у шлюбі, б) майно придбано в період шлюбу, в) відсутні підстави, які надають майну статус особистої власності одного з подружжя.

3. Визначення походження дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій (ст. 123 Сімейного кодексу України). Особливо яскравим прикладом юридичної фікції є ч. 3 ст. 123, яка вказує, що подружжя визнається батьками дитини, народженої дру-

жиною після перенесення в її організм ембріона людини, зачатого її чоловіком та іншою жінкою в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій. Як бачимо, жінка, яка не є біологічною матір'ю, здобуває правовий статус матері дитини. Відповідно до закону на неї, як і на батька дитини, буде поширюватися весь комплекс прав і обов'язків батьків щодо цієї дитини. Отже, життєвими обставинами, які виконують роль юридичного факту, тут буде виступати факт народження дитини після перенесення до організму дружини ембріону. Фікція ж у даному разі спрацьовує на стадії визначення юридичних наслідків: подружжя прирівнюється до біологічних батьків. У наведеній ситуації вступає в конфлікт соціальний зміст поняття походження дитини як біологічного потомства конкретних чоловіка і жінки і те розуміння, яке вкладає в нього право, – дитина вважається такою, що походить від тих осіб, які записані в книзі народжень як її батьки. За допомогою юридичної фікції ці поняття прирівнюються, існуюча різниця в цих підходах визнається неіснуючою. Гуманістичний зміст проявляється в турботі законодавця про інтереси дитини, яка народжується в результаті застосовуваних біологічних технологій.

4. За допомогою юридичних фікцій побудований інститут усиновлення. Відповідно до ст. 207 Сімейного кодексу України усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина. Метою застосування цього механізму є найбільш повна інтеграція усиновлюваної дитини в сім'ю усиновителя, результатом її реалізації є фікція, згідно з якою сім'я усиновителя є рідною сім'єю усиновлюваної дитини. В юридичному сенсі усиновлення прирівнюється в правових наслідках до народження дитини – усиновлювач і усиновлений наділяються правами й обов'язками батьків і дітей. У цьому і полягає роль юридичної фікції в інституті усиновлення: генетично не рідні усиновлювач і усиновлюваний в результаті здійсненої процедури усиновлення вважаються ідентичними рідним, а при належному дотриманні таємниці усиновлення вважаються такими і невизначеним колом осіб.

5. Встановлення батьківства. Тут також задіяно процесуальну фікцію. Відповідно до ч. 1 ст. 146 Цивільного процесуального кодексу України у разі ухилення особи, яка бере участь у справі, від подання експертам необхідних матеріалів, документів

або від іншої участі в експертизі, якщо без цього провести експертизу неможливо, суд залежно від того, хто із цих осіб ухиляється, а також яке для них ця експертиза має значення, може визнати факт, для з'ясування якого експертиза була призначена, або відмовити у його визнанні. Суди у своїй практиці прямо називають вказану норму юридичною фікцією (наприклад, рішення Солом'янського районного суду м. Києва від 12 серпня 2010 р. у справі № 2-1606).

6. Запис про батька за прізвиськом матері. Відповідно до п. 18 глави 1 розділу III Правил державної реєстрації актів громадянського стану в Україні, якщо мати дитини не перебуває у шлюбі та не має спільної заяви батьків, прізвисько та громадянство батька дитини зазначається за прізвиськом та громадянством матері, а власне ім'я та по батькові – за вказівкою матері у заяві про державну реєстрацію народження. Як зазначають суди у своїй практиці, запис таких відомостей за заявою матері є «юридичною фікцією», при цьому підкреслюючи у мотивувальній частині рішення, що «такий порядок реєстрації народження дитини розроблений законодавцем, виходячи з інтересів дитини – майбутнього повноправного члена суспільства, який обов'язково має носити прізвисько, власне ім'я та по батькові. У цьому випадку вказуються умовні (а не неправдиві) відомості про батька, які не породжують юридичних наслідків для особи, з іменем, прізвиськом та по батькові якої збігаються такі відомості (наприклад, рішення Криворізького районного суду Дніпропетровської області від 27 квітня 2010 р. у справі № 2-126/10).

Висновки. На підставі викладеного вище можемо зробити такі висновки щодо юридико-фактичної ролі фікцій у регулюванні сімейних правовідносин. Виконувані юридичними фікціями функції у регулюванні сімейних правовідносин можна розділити на три групи: 1) загальні функції, виконувані будь-яким нормативним структурним елементом права (регулятивно-динамічна і регулятивно-статична); 2) функції, що є специфічними для юридичних фікцій як особливої форми формування правового припису (усунення юридичної невизначеності у суспільних відносинах, що підлягають правовому регулюванню; забезпечення оптимізації юридичної практики); 3) власні функції фікцій у сімейному праві (забезпечення інституційної можливості втілення міркувань гуманності, насамперед до дітей).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ульяновська О.В. Етапи становлення та розвитку наукових поглядів на природу і роль правових фікцій / О. Ульяновська // Право України. – 2011. – № 3. – С. 208–211.
2. Ульяновська О.В. Правові фікції як нетипові нормативні приписи / О.В. Ульяновська // Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових праць. – Вип. 22. – Одеса : Юридична література, 2004. – С. 98–100.
3. Fagundes D. Note, What We Talk about When We Talk about Persons : the Language of a Legal Fiction / D. Fagundes // Harvard Law Review. – 2001. – Vol. 114. – № 6. – P. 1745–1768.

4. Іванський А. Правові фікції як прийом юридичної техніки у правовому регулюванні фінансових правовідносин / А. Іванський // Право України. – 2011. – № 3. – С. 236–242.
5. Дяченко К.С. Доказові презумпції та фікції у цивільному судочинстві / К.С. Дяченко // Новітні наукові дослідження держави і права – 2012 : збірник наукових праць / за ред. П.М. Шапірка, О.В. Козаченка. – Миколаїв : Іліон, 2012. – С. 282–283.
6. Яроцький В.Л. Правовідносини, що виникають без належної правової підстави / В.Л. Яроцький // Актуальні проблеми цивільного права : матер. «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. Ч.Н. Азімова, м. Харків, 23 грудня 2010 р. ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2011. – С. 17–20.
7. Уляновська О.В. Фікції в правовій системі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових вчень» / О.В. Уляновська ; Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. – Одеса, 2010. – 20 с.
8. Косович В. «Правові припущення» як засіб створення досконалих нормативно-правових актів України / В. Косович // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Правознавство». – 2013. – Вип. 644. – С. 44–52.
9. Сімутіна Я.В. Взаємозв'язок правових презумпцій та фікцій з юридичними фактами у трудовому праві України / Я.В. Сімутіна // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія «Правничі науки». – 2014. – Вип. 1 – С. 36–43.